

חמדעת

כתב עת רב-תחומי

כרך י

עורכים

ד"ר אסתר אזולאי

ד"ר ישעיהו בן-פזי

חמדת הדרום
מכללה אקדמית לחינוך
HEMDAT HADAROM
College of Education

למידה חוץ-כיתתית בהוראת תנ"ך: יתרונות ואתגרים

דוד שניאור ודניאל רביב

תקציר

הטיול או הסיור הלימודי נתפס בעיקר כאמצעי או ככלי חינוכי של הוראה חוץ-כיתתית כדי להשיג מטרות תוכן וכחלק מהשלמת הלימוד וכהעצמה ערכית וכישורים אישיים. מאמר זה מדגיש את הצורך בשינוי תפיסתי של ראיית הסביבה החוץ-כיתתית מלכתחילה בהיותה חלק מהותי מסביבת הלמידה הטבעית יותר ואולי העיקרית. וזאת לפחות בנוגע לדיסציפלינות מסוימות, שבהן הסביבה הפנים כיתתית אינה מאפשרת מבחינה דיסציפלינרית, הוראה שלמה של המקצוע. המאמר סוקר את הבעיות הקיימות בהוראה הכיתתית הרשמיות, הן מבחינת תחום הדעת והן מבחינת הלומד, ומציע דגם של יציאה לטיול והוראה חוץ כיתתית בתחום דעת אחד - תנ"ך כדי להראות כיצד ניתן לייעל את ההוראה על כל מרכיביה על-ידי ניצול המרחב הסביבתי.

מילות מפתח

הוראה חוץ-כיתתית, טיול תנ"ך, סיור לימודי, רב-תחומיות, למידה שלמה, אינטליגנציות מרובות

מבוא

א. המתודולוגיה של המחקר, תיאור מהלך המחקר, תוצאותיו ומסקנותיו

מאמר זה משקף תובנות שעלו לאור ביצוע ניסוי בית ספרי ועיקרם קריאה לשינוי תפיסה בנושא ההוראה החוץ-כיתתית. ייחודו של המאמר הוא בהצעת נדבך נוסף, מעבר לחשיבות הטיול עם התנ"ך, והדגש העיקרי הוא על עצם הטיול כטיול מיטבי בזכות ההיצמדות למקורות (גפני, 1998). במאמר נתייחס לפן ההוראה החוץ-כיתתית ומודגשת השבחת הלמידה ולימוד התנ"ך כמטרה עיקרית, והטיול משמש אמצעי של מסגרת מיטבית ללמידת והוראת התנ"ך. בכך היא משמשת נדבך מהותי בלמידה ולא רק בבחינת שילוב אמצעי עזר בעל-ערך.

כאן המקום לציין את הגורמים שבעטיים יזמנו מחקר זה ולהדגישם. בתי-הספר הניסויים ומרכזי ההפצה משתייכים לגף ניסויים ויזמות במשרד החינוך. מטרת הגף היא ללוות יוזמות חינוכיות בבתי-הספר ולסייע בהפצתן לכלל מערכת החינוך. בהתהליכים הניסויים נחשפנו לצורך לבחון מחדש את מקומו של הסיור בתהליכי

למידה לצד בחינה מחודשת של מהות הלמידה המיטבית. חשיפה זו הייתה תמריץ למחקרנו שתוצאותיו ומסקנותיו משתקפות בהצעת שינוי תפישתי כפול - הן על אודות מקומו של הסיור והן ובעיקר לגבי הלמידה המיטבית בזכות השימוש בסיור. הסביבה הניסויית שהציע לנו משרד החינוך - באפשרו ובברכתו, שימשה עבור מחקרנו תשתית מחקרית. במסגרת תשתית זו בחנו וניתחנו את ספרות המקורות בנידון לצד התנסויות מבוקרות ביישומי דגמים חדשים של הטמעת הסביבה בלמידה, תוך יוזמה והסקת מסקנות לשינוי ובדיקתם בשטח בהתנסות מבוקרת כפי שיובהר בהמשך.

ב. סקירת תמציתית של הספרות בנידון בהקשר המאמר

בשני העשורים האחרונים נכתב רבות על נושא ההוראה החוץ-כיתתית בכלל, ותוך התייחסויות לדיסציפלינות שונות, בפרט (אוריון וגרטל, 1996). אחת ההנחות בדבר חשיבותה ונחיצותה של ההוראה החוץ-כיתתית משתקפת בדברי אוריון:

מחקרים השוואתיים מראים כי הידע, ההבנה והזיכרון לאורך זמן גבוהים באופן מובהק אצל תלמידים תוך אינטראקציה ישירה ופעילה עם הסביבה בהשוואה לתלמידים שלמדו בדרך סבילה בסביבה (שם, 20).

בחינת הכותרים של החיבורים שנכתבו בעשורים האחרונים העוסקים בטיול או בלמידה חוץ-כיתתית משמשת השתקפות לגישה הרווחת המתייחסת ללמידה החוץ-כיתתית יותר כלמידה משלימה-מסייעת (ללמידה הפנים-כיתתית). בהיותה כזאת היא בבחינת אמצעי עזר, אך נראה שהיא נתפסה יותר כאמצעי-כלי ופחות כמטרה-מהות. הגישה הרווחת מדגישה אמנם את תועלתיה הרבות של הלמידה החוץ-כיתתית במישורים שונים, אף מעבר לפן הקוגניטיבי או הרשמי בחינוך (כגון: פיתוח: הסקרנות, המודעות והרגישות, אישיות הלומד, הקשר בינו לסביבתו (בן חור ולוי, תשנ"ח) וכן השפעה בתחומים שונים, כמו התחום הריגושי-האסתטי, התחום החברתי, עיצוב האישיות ועוד (בן חור ואחרים, תשנ"ו), אבל עדיין אינה רואה בו עניין מהותי בתהליך הלמידה של תחום דעת ממוקד.

מסקירה תמציתית של הספרות המחקרית בנידון עולה כי הטיול או הסיור הלימודי נתפש בעיקר כאמצעי או ככלי חינוכי במסגרת הפעילות החינוכית במוסד הלימודים, וניתן למיינו על פי מטרותיו לשלושה סוגים עיקריים:

1. התמקדות בהשגת מטרות תוכן ספציפיות שבהן הסביבה היא טבעית ומתבקשת להשגתן כדוגמת לימודי הסביבה והכרת הארץ (בר ואחרים, 1997).
2. השלמת הלימוד הדיסציפלינרי כאשר ניתן ללמד כראוי חלק מתכני המקצוע רק במסגרת החוץ-כיתתית (דוגמת החיבורים שנכתבו בתחומי דעת שונים על אודות

העשרת הנלמד באמצעות הסיוור הלימודי; תחומים העוסקים באופן ישיר יותר לסביבה, דוגמת לימודי טבע וארץ ישראל, וכאלה הקשורים בעקיפין, דוגמת תושב"ע ומחשבת ישראל).

3. שאיפה לניצול היציאה מחוץ לכותלי הכיתה להעצמה ערכית/חינוכית לצד פיתוח כישורים אישיים, בין-אישיים וסביבתיים. כותרת החוברת "הטיול ככלי חינוכי ערכי" (כהן ושיש, 2011) ובחינה מעמיקה של תכניה משקפת גישה של תפישת הטיול יותר בבחינת אמצעי שהינו בהחלט ראוי מאוד. ואולם פחות כחלק מהותי מעצם הלמידה שבזיקה לתכנים הדיסציפלינריים. אמנם בהתייחס לאחד מהמאמרים (מהכרת הארץ לאהבת המולדת, אלי שיש, עמ' 88–111) מציינים העורכים ציפייה ל"היות הטיול נטוע בהווייה החינוכית בבית הספר וכחלק אינטגרלי מהתהליך החינוכי-חברתי-לימודי השלם", אך עדיין אין מודגשת התפישה המהותית בראיית הטיול כמקרה פרטי של הרחבת הסביבה הלימודית ביציאה ללמידה חוץ-כיתתית כחלק מהותי מהלמידה הדיסציפלינארית בבחינת 'למידה שלמה' כפי שיובהר להן. מן הראוי לצטט את התייחסותו של שפנייר במאמרו "ערכו החינוכי של הטיול" לתפיסת משה"ח בנידון:

משרד החינוך רואה בטיול ערך חשוב ביותר, שמשלב בתחומים שונים שבהם רואה המשרד חשיבות בפיתוח וטיפול חינוך הנוער. על-פי המלצת חוזר המנהל הכללי של המשרד תורם הטיול בתחומים הבאים: א. הוא מחזק את הזיקה ליישוב, לארץ-ישראל, ארץ מולדתו של החניך ומולדת אבותיו. ב. הוא משמש מכשיר ללימוד ארץ-ישראל בזיקה למקצועות שונים, כגון: מקרא, גיאוגרפיה, טבע, הלכה (מצוות התלויות בארץ) ועוד. ג. הוא מסגרת לחוויות אישיות וקולקטיביות. ד. הוא מעניק הזדמנות לחיי צוותא. ה. הוא עוזר לעיצוב האישיות. ו. הוא יוצר הזדמנויות להרפיה ולשחרור ממתחים. ז. הוא מסגרת נאותה לחינוך לשמירת איכות הסביבה (שפנייר, תשנ"א).

בדבריו אמנם ניתן למצוא תועלות רבות לטיול, אך דומה שעדיין לא מודגש דיו השינוי התפישתי הראוי (לדעתנו) לגבי היות הסביבה חלק מהותי מהלמידה.

נראה שטרם הודגשה ביתר שאת יצירת שינויים תפישתיים-תודעתיים כדי לראות את הסביבה החוץ-כיתתית מלכתחילה כחלק מהותי מסביבת הלמידה הטבעית יותר ואולי עיקרית. וזאת לפחות בנוגע לדיסציפלינות מסוימות שבהן הסביבה הפנים-כיתתית אינה מאפשרת - מבחינה דיסציפלינארית, 'הוראה שלמה' של המקצוע. במינוח 'הוראה שלמה' כוונתנו היא לשאיפת מימוש חיבור מרבי בין תחום הדעת בשלמותו ('במלואו') ללומד 'במלוא אישיותו'. הגישה המוצעת במאמר זה מתאפיינת בראיית הטיול לא רק בבחינת אמצעי או מכשיר מיטבי להשגחה הוראתית חינוכית ופיתוח כישורים אישיותיים כאלו או אחרים, אלא כחלק מהותי

במימוש למידת הדיסציפלינה. התועלות הנלוות גם מעבר ללימוד הרשמי יש לראותם כחלק מהתהליך הלימודי המלא של תחום הדעת ולא רק כמטרות נפרדות או משלימות. מדובר על תפישה ולפיה מימוש ראוי ושלם של הלמידה מחייב הרחבת הסביבה הלימודית מעבר לכיתה תוך ייחוס ערך ומשקל משמעותיים לסביבה החוץ-כיתתית. מעבר להכרה בתועלות הרבות של ההוראה החוץ-כיתתית בכלל ובהשבת הלמידה הדיסציפלינרית בפרט בכל דיסציפלינה, דומה שניתן להצביע על תחומי דעת שבהם הלמידה החוץ-כיתתית מקבלת ערך מוסף ייחודי באופן המביא לשינוי תפישתי בדבר סביבת הלמידה הראויה להם - מלכתחילה. בתחומי הדעת האלה סביבת הלמידה הבסיסית המשמשת סביבה טבעית אינה עוד כותלי הכיתה, אלא דווקא הסביבה החוץ-כיתתית ובכחינת לכתחילה. חלק ממקצועות הליבה (חוץ ממקצוע לימוד כמו ארכיאולוגיה שבדרך כלל אינו נלמד כמקצוע בית ספרי, וסביבתו הטבעית היא הסביבה החוץ-כיתתית, ראו בהמשך), כדוגמת תנ"ך, הם מקצועות המתאפיינים כמעצבי זהות תרבותית ולאומית ומגבשי אישיות מבחינת תרומתם ללומד בבנייה וגיבוש השקפת עולמו. בהיותם מקצועות המתאפיינים בה בעת גם כרב תחומיים (כפי שיצוין בהמשך, לימוד התנ"ך כורך עמו תחומי דעת רבים למשל: לשון, הלכה, מחשבה, גאוגרפיה, היסטוריה, ארכיאולוגיה ועוד), דומה שהלמידה החוץ-כיתתית היא הלמידה העיקרית ולא עוד רק בבחינת למידה משלימה - משלימת הלימוד המתקיים בדרך שגרה בכותלי בית המדרש. למעשה, אנו סוברים שיש לראות בצורה הפוכה את היחס בין הלמידה הכיתתית ללמידה מחוץ לכיתה: דווקא הלמידה העיונית במסגרות הלימוד המסורתיות כדוגמת הלימוד בין כותלי 'בית המדרש' (בכיתה, בספרייה, מול המחשב באמצעות המרשתת), היא היא הלמידה המשלימה ללמידה העיקרית בשטח.

מעבר להיותה משמשת גורם מזמן מיטבי להשגת תועלות מגוונות, סביבת הלמידה העיקרית צריכה להיות מלכתחילה במסגרת מרחב שבו גם פנים ולא פחות חוץ, וזאת כדי לשאוף למיצוי מלוא הפוטנציאל הלימודי של המקצוע מבחינת מלוא הפוטנציאל של הלומד. כפי שנראה, התועלות השונות והבלתי פורמליות המושגות בלמידה החוץ-כיתתית הן למעשה חלק מהלמידה השלימה והמיטבית של תחום הדעת עצמו. במאמר זה נתמקד בהדגמת ערך הלמידה החוץ-כיתתית בתחום התנ"ך כדגם למקצועות לימוד נוספים - הן בעלי המאפיינים הייחודיים הנ"ל כבתנ"ך ואף כלפי שאר תחומי הדעת.

לשם כך נעסוק בממדים הפדגוגיים של ההוראה החוץ-כיתתית ושילובם לעשייה חינוכית ייחודית וחדשנית המאפשרת 'הוראה שלמה'. נתמקד בשתי מטרות הנוגעות במישרין לטיול הבית-ספרי. הראשונה: בסיס החשיבות של היציאה מכותלי בית-הספר לצורך השבחה אקדמית ופדגוגית של הוראת כל תחום הדעת, והשנייה: תיאור מקרה פרטי: דוגמת הוראת המקרא כתחום דעת ייחודי, תוך בחינת

היתרונות הפדגוגיים הרבים והאתגרים בלמידה המתרחשת באתרים מחוץ לבית הספר. כאמור, תחום התנ"ך יוכל לשמש דגם ייחודי לתחומי דעת אחרים. נפתח בסקירה תמציתית על אודות חסרונות בולטים בדפוס ההוראה הרווח במציאות החינוכית. חסרונות המחדדים ומבליטים את הצורך לשינוי כיוון המתבטא בהרחבת מרחבי הלמידה כפי שמתאפשר בלימוד החוץ כיתתי.

דוגמות לחסרונות בהוראה כיתתית

א. לימוד רלוונטי ויישומי: אחת מבעיותיה הגדולות של ההוראה בין כותלי בית-הספר היא חוסר הזיקה היישומית שיש בינה לבין מה שקורה מחוץ לבית-הספר. כל עוד לא קיים קשר ברור ביניהם או לפחות לא האירו בפני התלמידים את קיומו של קשר זה הלימוד הרי יישאר ברמה תאורטית. הוא עלול להיות עבור התלמידים חומר "מנותק" מהמציאות העלול לגרור בעקבותיו יחס מזלזל ("בשביל מה צריך את זה", "מה יישאר מזה"). ייתכן שניתן להסתפק בחלק מהמקצועות ביישום על-ידי המחשות שונות, אך ישנן מקצועות שבהם מידת היישום הינה חיונית ומשמעותית. לפי תפישתנו, כמעט שאינה אפשרית בלא שימוש נרחב בהמחשות ובעיקר ביציאה לשטח. לכן, הרחבת המרחב הלימודי בהלימה לסביבת החיים מאפשרת את עשיית הלימוד למשמעותי עבור הלומד. משמעותיות המתבטאת בהשלכות מעשיות במימוש הנלמד בחיי היום יום בבחינת תורת חיים. כך יוכל המורה לעניין את תלמידיו בלמידה והסביבה תהיה אמצעי לשינוי יחסם ללמידה - מלמידה שאינה שייכת ללמידה משמעותית עבורם.

ז' וילנאי (1988–1900), מחשובי הסיירים בארץ, קורא ליציאה לטיולים רגליים ברחבי הארץ ומתאר את התועלת המעשית לחיים בעקבות הטיול:

היהודי צריך להכיר את ארץ ישראל לא רק בצביונה שבהווה, אלא גם בהתהוותה ובסיכוייה לעתיד. הרי זה מעורר בקרב הצעירים את הרצון להשתתף במפעל החלוצים. הטיולים באזורים העזובים מעוררים בלב המטייל מחשבות על יישוב האזורים הללו, ומשרישים בו רעיונות חלוציים ושאיפה להרחיב את תחומי ההתיישבות, למען נקלוט עולים רבים [...] לטיול ערך ציבורי רב לא רק מבחינת פיתוח הקשרים בין היהודים בין איש לחברו, אלא גם מבחינת פיתוח הקשרים בין היהודים ושכניהם [...] בטיול אפשר להכיר את הווי השכנים, לרכוש מכירים בהם, להסביר פנים להם ולהזמיןם אל היישובים היהודיים (וילנאי, תשי"ג, 17–19).

לדבריו, ניתן לומר שארץ ישראל היא מרחב לימודי המשמש גורם מזמן להרחבת השכלה הנדרשת מבחינה ההווי הקיומית, ובעטיה נוצרות השלכות מעשיות

במימוש הנלמד. בכך הטיול בארץ משמש ביטוי רלוונטי ומשמעותי לפיתוח והכשרה של ערכים חלוציים התורמים לראייה רחבה ושלמה של יישוב הארץ.

ב. למידה מתוך מעורבות תלמידים (אוריון וגרטל, 1996, 20): אחת משיטות ההוראה הנפוצות מושתתת על ההנחה שהמורה הוא המומחה ומטרתו להעניק את הידע הרב שרכש לדור ההמשך. שנים רבות הנחתה חשיבה זו את דרכי ההוראה כמו צורת הישיבה הקלסית בכיתה, שעה שהתלמידים נושאים את עיניהם ללוח אחד גדול מאחורי שולחן המורה. גם כאשר רווחה הגישה המעמידה את התלמיד במרכז, נשאר בדרך כלל השימוש בצורת ישיבה זו המעמיד עדיין את המורה במרכז ועיני התלמידים נשואות אליו.

יציאה לטיול מחוץ לבית-הספר מזמנת סביבה שבה ניתן ביתר קלות לערב את התלמידים בחלק גדול מהטיול - החל בתכנון מטרות הטיול והאתרים שבהם יבקרו וכלה בהאצלת סמכויות על שערן הפעילות היומית, העברת פעילות העשרה, פעילות חברתית ועוד. בדרך זו מצמצם המורה את הפניית רוב תשומת אליו. מעורבות התלמידים מעצימה את השפעת תהליך הלמידה על הלומד ומביאה אותו להיפתחות כלפי הלמידה ובצמצום ה"דיסטנס" בינם לבין המורה, שהוא חלק מהאקלים החיובי המעודד למידה. ראוי לציין כי במהלך הניסוי הבית-ספרי באולפנת "אמנה" - "נותנים חסו"ת (חברה, סביבה ותרבות) לארץ ישראל" - אנו פועלים במתכונת זו שנים מספר. בנוסף לכל היתרונות שהוזכרו קודם בתחום הלמידה, גם ערכו של הטיול השנתי גובר מאחר שהתלמידים יפנימו שהטיול הוא "שלהם", ולכן יפחתו במידה ניכרת ההפרעות במהלך ההדרכות שאת חלקן מעבירות התלמידות עצמן ובזמן הפנוי. הרי שחלק מהתכנית החברתית תוכננה ומועברת בעזרת התלמידות.

ג. מתן ביטוי לאינטליגנציות מרובות: הייחודיות של כל לומד לא באה לידי ביטוי בדפוסי הלמידה הכיתתיים, המשקפים מוקדי למידה מצומצמים ובמסגרת חד-ממדית, ואינם מאפשרים מקום נרחב לבטא בו את כלל השונות הקיימת בין בני אדם. ברבים מבתי הספר ניתנת עדיפות להצטיינות המתבטאת בהישגים גבוהים במבחני הבגרות, ותכונות אישיות חשובות אחרות כמו כישורים חברתיים וכישרונות בתחום האומנות לסוגיה השונים נדחקות לקרן זוית. למידה חוץ-כיתתית משמשת סביבה טבעית לביטוי רב ומגוון של הייחודיות האישית כמו מנהיגות חברתית, כישורי הדרכה, יכולות מוזיקליים, יכולת התמצאות במרחב ועוד. ההבדל המתואר חשוב עבור כל התלמידים המתנסים ביישום כישוריהם בהקשר שונה, אך הוא יהיה כבד משקל עבור אותם תלמידים שהישגיהם הלימודיים אינם גבוהים. לכן הם עלולים לחוות חווית כישלון שתגרור איבוד ביטחון עצמי ודעיכה. דווקא בשל כך יכולת התלמידים להצטיין בתחומים אחרים מחזקת את הכרתם ביכולותיהם האישיות שאין להן במה משמעותית בכיתה.

ד. **סביבת לימוד בלתי מוגבלת:** הלמידה בכותלי הכיתה היא בלא פוטנציאל לשימוש ראוי בדמיון ובחשיבה. סביבת הלמידה המקובלת בד' אמות הכיתה היא מצומצמת ואינה מאפשרת לנצל את מירב הגירויים לדמיון פורה וחשיבה פורה. הלמידה החוץ-כיתתית יכולה להיות עתירת דמיון ורוויית חשיבה לאור המפגש הבלתי אמצעי עם החיים והמציאות. ובכך הלומד יוכל להביא לידי ביטוי את מלוא אישיותו ולהגיע למיצוי מיטבי יותר של למידתו את תחום הדעת.

הפתרונות של הוראה חוץ - כיתתית בטיול

בהמשך הדברים נציע דגם של יציאה לטיול בתחום דעת אחד - תנ"ך, כבסיס להעברת תפקודי (תפקוד הוא יישום מיומנות בהקשר מסוים) למידה לתחומי דעת שונים. ברצוננו להראות כי על ידי ניצול המרחב הסביבתי בהוראת תחום הדעת יש תועלת רבה בהיבטים שונים. כעת נציג את המרכזיים והעיקריים שבהם תוך התייחסות לביטוי שלהם בדוגמת תחום הדעת - לימוד התנ"ך בשטח:

א. **ההיבט האקדמי-דיסציפלינרי:** המקצוע הנלמד יילמד באופן שלם תוך הקפדה על רמה גבוהה של דייקנות מקצועית. הלימוד הכיתתי הוא חלקי ומוגבל בהתאם למגבלות ותנאי המרחב הכיתתי, ואילו הלימוד החוץ כיתתי יאפשר ללומד לרכוש תמונה אמיתית, שלמה ומקיפה הרבה יותר ברכישת תוכני המקצוע והבנתם המיטבית בהשוואה ללמידה השגרתית בתוך הכיתה. וזאת בשל החוויה הרגשית אישית-חברתית הקשורה לכך ומפאת הגדלת המרחב הלימודי.

כך יסופק מענה הולם יותר לצרכי הדיסציפלינה בעת השבחת לימודה. למשל בתחום המקרא התכנים הנלמדים הכוללים תכנים גאוגרפיים יוסברו ללומד באופן שלם יותר. ואף הריאליה הניצבת לנגד עיני הלומד בזמן שהוא מעיין בפרק הנלמד ונמצא כל כולו במציאות המתוארת. הלימוד בשטח מאפשר הרחבת אפיקי הלימוד והלומד נחשף לאפיקים חדשים המתבטאים למשל בתחום המקרא, בחקר הזיקה שבין מקורות לממצאים. הכרה מקרוב של ממצאים תאפשר הבנה מיטבית של המקורות, ותעצים בכך את חשיבות הממצאים ואת מעמד המקורות בעיני הלומדים כבעלי ערך ומשמעות לאור תרומתם בחקר הממצאים כפי שיודגם בהמשך. הלומדים יפנימו את התובנה ולפיה קיימים כמה סוגי מקורות: מקורות כתובים וממצאים שהלמידה השלמה והמיטבית מחייבת את החיבור ביניהם. החיבור בין התוכן לגאוגרפיה איננו המצאה של הדור האחרון כפי שכותב ורגון:

למעשה העיון הגיאוגרפי אינו חידוש של הדור האחרון. המפרשים הקדמונים ייחסו חשיבות רבה לענייני טופונומיה וגיאוגרפיה. ההזנחה של פן זה בהבנת המקרא אינה אלא תוצאה של מגבלות הפרשנים שחיו בגולה ולא זכו להכיר את ארץ התנ"ך, ולכן על העם היושב בארץ ישראל מוטל התפקיד להחזיר עטרה זו ליושנה (ורגון, תשנ"ג-תשנ"ד, 173-174).

חשוב לציין כי החל משנת תשע"ד מיושמת בת"ל של מקצוע תנ"ך בחמ"ד תוכנית חדשה העוסקת בתכנים אלו. שם התכנית "קום והתהלך בארץ" (על החזון ראו באתר ללמוד וללמד: <http://www.lilmod.cet.ac.il>)

ב. **ההיבט ההשכלתי**¹: לעומת דפוס הלימוד הדיסציפלינרי המקובל במוסדות החינוך בשל הצורך האקדמי להתמחות ולהתמקד בכל תחום דעת בנפרד, המקצוע הנלמד יילמד מעתה בגישה רבה ובין תחומית. וזאת, לצד פיתוח ההשכלה והרחבתה והקניית עולם ידע מורכב העומד בזיקה לתחומי דעת רבים. בתחום המקרא למשל הלומד יתוודע לזיקות הקיימות בין המקרא לבין תחומי דעת רבים ומגוונים כגון: שאר מקצועות היהדות - תושב"ע ומחשבת ישראל, היסטוריה, אזרחות, גאוגרפיה, מדעי הטבע, מדעי החברה, שפה ולשון, ספרות, ארכיאולוגיה, תרבות, אמנות ועוד. זיקות אלו מאפשרות השבחה של לימוד המקרא בהיבטים שונים ומגוונים המאירים אותו בפנים שונות וזוויות ראייה מגוונות. החשיפה אליהן מתאפשרת רק בזכות הרחבת המרחב הלימודי כפי שנדגים בהמשך בזיקה בין מקורות מקראיים ומקורות חז"ל לבין ממצאים ארכיאולוגיים.

אף שניתן בכל שיעור של דיסציפלינה כזאת או אחרת לשלב חומרי תוכן וידע מדיסציפלינות אחרות, הלימוד החוץ-כיתתי מפגיש באופן טבעי את הלומד עם למידה רב-תחומית. וזאת בכל שלבי הטיוול, בנסיעה לאתר, בביקור באתר עצמו וכן בזמן פעילות הערב. גם מבחינת הזמן והאפשרויות יש מגוון רחב של הזדמנויות לאורך הטיוול כולו. אין הגבלה לארבעים וחמש דקות של שיעור עד הצלצול של סוף השיעור.

כך מתאר ברסלבי את האתגר להכיר תחומי ידע רבים כשמדובר ביציאה לטיוול:

תפקידו של איש 'ידיעת-הארץ' אינו קל כל-עיקר. עליו להקיף מקצועות וענפי-מחקר שונים הנבדלים ורחוקים לפעמים מרחק רב אלו מאלו...תחת החסרון שבפיצול האנרגיה והמחשבה לשטחים ולעני-מחקר שונים, יתרון-מה לו לאיש

1 ראוי להבהיר כי למרות החפיפה בתרומת שני ההיבטים (הנוכחי וקודמו) להשבחת הלמידה, ההבחנה ביניהם היא חד-משמעית: **ההיבט הדיסציפלינרי** מתייחס ללמידה של המקצוע כמקצוע, ובהם המפגש עם הממצא (המצוי בשטח, אף שאפשר לתאר אותו בכיתה מבלי לצאת לשטח) מוסיף מידע למקור הכתוב ולהפך. **ההיבט ההשכלתי** מתייחס ללמידה רב-תחומית בתחום דעת ייחודי ולמידתו נעשית בשטח. אז הלומד מרחיב השכלתו באשר הוא לומד על היות תחום הדעת נושק ועומד בזיקות לתחומי דעת ומקצועות לימוד נוספים. למידה רב-תחומית היא ביטוי להרחבת ההשכלה הכללית מעבר להתמקצעות בתחום הדעת הנדון. הסבר גאוגרפי על אזור ההר מתאים להיבט ההשכלתי והלומד מגלה שתחום הדעת גאוגרפיה עומד אף הוא בזיקה לתחום התנ"ך. כך התלמיד מרחיב השכלתו בעקבות לימוד התנ"ך גם למקצועות לימוד נוספים בהישפכותו לייחודם. זה נכון שבכך הלימוד הדיסציפלינרי משתדרג ממילא ונעשה שלם יותר, אבל עדיין מדובר על הדגשת פן נוסף בעצם הזיקה לתחומי דעת נוספים - חריגה מעבר ללימוד מקורות בעלי השוואה לממצאים כביטוי ללמידה מיטבית בשטח. יש לשים לב שהלומדים מגלים שגם לימוד ההיסטוריה כתחום דעת עומד בזיקה ללימוד התנ"ך, אף שלא תתבצע בעטיו של השילוב היסטוריה-תנ"ך השבחה משמעותית בהכרח של הבנת המידע המקראי. אולם הלומד יוכל לקבל גירוי אינטלקטואלי והשכלתי בהיחשפו לתחומי דעת נוספים בה בעת לימודו דיסציפלינרי ייחודית. הלומד רוכש את התובנה כדי לעסוק בנושא במיטביות ונדרש לבחון את המידע גם מזוויות ראייה של תחומי דעת נוספים, ולכן עליו להרחיב השכלתו מעבר לתחום הדעת המסוים.

ידיעת-הארץ שהוא שואף להאיר את שטחי חקירת-א"י השונים הארה הדדית, אורג חוטי-מחקר שונים למסכת אחת (ברסלבי, תשט"ז, יא).

ג. **ההיבט החויתי:** המקצוע יילמד בדרך משמעותית מאוד לחיים ויוטמע בלב התלמיד. בכך יתאפשר לימוד חויתי מעורר מוטיבציות לימודיות והלומד ייחשף לערכו המוסף של תחום הדעת. ערכו של המקצוע יהיה מוערך יותר בעיני הלומד לאור העצמת משמעותו ועל רקע מקומו במרחב הידע השלם בהקשרים הרלוונטיים לחיי התלמידים ככל הניתן. למשל בתחום המקרא הלומד יידרש להפעיל את דמיונו בהשלמת התמונה המקראית ובכך יחוה חוויה לימודית מהנה ומאתגרת. פרקי התנ"ך לפתע לא יהיו עוד נכסי העבר תחת רושם של ארכאיות כתחום דעת מיושן ובלתי שייך להווה ולחיי הלומד. ערכו של התנ"ך ידמה בעיניו כמסד ידע חי הנוגע לחייו וערכו של סביבת המולדת יוערך מאוד בעיניו. חלק מדברים אלו ניתן לבצע אמנם במהלך שיעור בכיתה בעזרת מצגות, הצגות, סרטים ופעילות מגוונת אחרת, ואולם ברור כי הטיוול בעצם היציאה מכותלי בית-הספר מעניק הזדמנויות לחוויות רבות ומגוונות. בטיוול החינוכי "מגייסים" את החוויה לשרות הלמידה, והלמידה תהיה מיטבית ובמידה רבה תעצים את החוויה, הנעשית לא רק לפי גובה התקציב אלא לפי מטרות ערכיות ולימודיות המתוכננות מראש. כך מתאר וילנאי את חשיבות לימוד התנ"ך בטיוול כדי להעצים את הלמידה וכדי להעמיק את החוויה:

מהערכים החשובים ביותר בטיוול מן הראוי שנציין קודם לכול את הערך הלאומי שבהכרת המולדת. בהכרה זו מתמזגים תפיסת הנוף, מיבנה הסביבה וכל ההווי שלה וידיעת המאורעות והזיכרונות, שנתרקמו בה לפנים. ערך רב לקריאת פרקי-תנ"ך במקורם בסביבות, שבהן נתרשו המאורעות. ביקורים במקומות, הידועים מתוך לימוד המאורעות ההיסטוריים שנתרקמו בהם, השפעתם רבה מאוד (וילנאי, תשי"ג, 16).

ד. **ההיבט האישיותי בממד הפדגוגי-ערכי:** הלומד יוכל לפתח את אישיותו ולהפנים בו בזמן ערכים רבים כגון ערכי הסביבה, יחס לזולת וערכי חברה, התמודדות עם אתגרים וקשיים במאמץ ההתניידות בשטח, תקשורת בין אישית, שיתוף פעולה ועבודת צוות, מעורבות ואכפתיות במימוש משימות משותפות ועוד. בתחום המקרא למשל התלמיד יכיר את הסביבה שבה התרחשו אירועים היסטוריים המתוארים בסיפור המקראי. הסביבה מקרבת את הלומד לדמויות מקראיות כדמויות ממשיות, 'חיות' וריאליות תוך היחשפות לעולמם ואישיותם. כך היא מאפשרת לו לשאוב מהם השראה ובו בזמן להפנים ערכים שלפיהם פעלו הדמויות. ניתן לקיים דיון ערכי בשטח בסוגיות מקראיות שונות ובד בבד הסביבה מזמנת אפשרות של חיבור ל'מושב החיים' (הריאליה) של הסיפור המקראי. כמו למשל אווירה של שממה במדבר או החלטה אסטרטגית צבאית בתצפית נוף גבוהה וכדומה. בנוסף לכך, דיון מהותי בלא שגרת העומס הלימודי ועמידה בלוח הזמנים של בית הספר מאפשר פניות לדיון ערכי משמעותי.

ה. ההיבט האישיותי בממד הקוגניטיבי: לצד פיתוח סקרנות וצימאון דעת יוכל הלומד לפתח כישורים מגוונים הכוללים יכולות חשיבה בכלל וחשיבה ביקורתית בפרט. בתחום המקרא למשל הלומד ייחשף לאופני היווצרות המידע הלימודי. כך יתאפשר לו לעקוב אחרי תהליכי היווצרות המידע בהחלטה על זיהוי מקומות. הלומד כבר לא יקבל את המידע המגיע אליו מתוכנית הלימודים כ"תורה מסיני" ובבחינת "כזה ראה וקדש", אלא ישאל שאלות ויחקור לפשר המידע ותקפותו בזמן שהוא מבצע השוואות ומסיק מסקנות. מניסיונו החינוכי זה שנים רבות בהוראה - הן בתיכונים והן במכללות להכשרת מורים עולה כי תלמידי מוסדות חינוך ותלמידי השכלה גבוהה לרוב אינם שואלים לתקפות תוכני הנלמד אלא מקבלים אותו כנתון עובדתי מוגמר. הלימוד במרחב הסביבתי השלם יאפשר היחשפות לשאלות על אודות התהוות המידע מתוך מודעות לחשיבות עמידה על אופני היווצרות המידע בכל תחום דעת. מיצוי כל הנאמר קודם לכן יבוא לידי ביטוי בהדגמת תכנון וביצוע טיול והמרחב הסביבתי משמש גורם מזמן משמעותי ביותר להשבחת הוראת תחומי הדעת. וזאת, תוך רתימתם להעצמה חינוכית של הלומדים ולפיתוח אישיותם כאזרחים בעלי תרומה לסובב אותם. נדגיש כי שילובם של כל ההיבטים הללו - כרכיבים בתהליך חינוכי מתמשך ומוטמע בהוויה הלימודית השנתית - המתחיל חודשים לפני הטיול ונמשך חודשים מספר הוא הגורם לדגם זה לעשייה חינוכית נבדלת, מהותית ורלוונטית.

ראוי לציין את האפשרות לשלב חפירה ארכיאולוגית בטיול כפעילות מעניינת ומזמנת 'נגיעה' בכל התחומים שצוינו לפני-כן: עבודה פיזית, חווית סקרנות וגילוי, למידה עיונית של זיהוי ותיארוך ממצאים ודיון ערכי בתחומים רבים.

תיאור מתומצת לנושאים שבהם עוסק הארכיאולוג ניתן למצוא בדברי רייך:

הארכיאולוג עוסק, אפוא, בכל התהליך, החל מן החפירה באתר, דרך העיבוד, הלימוד, הסקת המסקנות הפרטיניות וציור התמונה הכללית. יש מי שמעדיף את עבודת השדה, אולי בשל "ההתרגשות" שבגילויי הבלתי צפוי המחכה, כביכול, מאות ואלפי שנים לרגע בו ייחשף; יש מי שמעדיף את ניתוח הנתונים ולימודם (רייך, 1995, 8).

מצורפת הדגמה תמציתית של מגוון הדרכים לממש את כלל ההיבטים הפדגוגיים, אשר תוארו במאמר. במקרה זה נעשה ניסיון להדגים את כל המדדים החינוכיים באתר אחד בכמה דוגמות. ואולם ברוב הסיורים הבית-ספריים התלמידים מבקרים בכמה אתרים, על-כן ניתן לחלק את העומס לאורך כל הטיול.

הדגמת תבחיני הטיול המקראי - סיור בעיר דוד, ירושלים²

דוגמה	
א. ההיבט האקדמי-דיסציפלינרי	כיבוש צבאי של עיר דוד (שמואל ב, ה, ו-ח; דברי הימים א, יא, ד-ז), סיור ארכיאולוגי בממצאי עיר דוד
ב. ההיבט ההשכלתי	לימוד הלכות כיבוש עיר ע"פ מקורות מן המקרא ומתושב"ע: יחס לשבויים, כיצד עורכים מצור? סוגיית הרס העיר
ג. ההיבט החוויתי	הכרת מפעלי המים והליכה במים: פיר וורן ונקבת השילוח
ד. ההיבט האישיותי בממד הפדגוגי-ערכי	דיון ערכי בנושא דוד ובת-שבע
ה. ההיבט האישיותי בממד הקוגניטיבי	לימוד מקורות בנושא מסירות נפש לאומית

הדגמת תבחיני הטיול המקראי - סיור בתל יזרעאל

דוגמה	
א. ההיבט האקדמי-דיסציפלינרי	א. סיפור כרם נבות הזרעאלי (מלכים א, כא) ב. סיפור גדעון ומלחמתו ג. סיפור יהוא ומותם של יהורם, איזבל (ואחזיה) - ובהשוואה למסופר בכתובת מתל דן
ב. ההיבט ההשכלתי	החקלאות במקרא - חשיבותה, התלות במקורות מים, סוגים גידולים שונים.
ג. ההיבט החוויתי	מבט על חפירות תל יזרעאל (בעיקר - החפיר), הליכה מתל יזרעאל לעין יזרעאל, הגת הקדומה שנתגלתה בחפירה הארכיאולוגית החדשה, והליכה בנקבת המים עד לבריכה ושחייה בעין יזרעאל (מותנה באישור בטיחות)
ד. ההיבט האישיותי בממד הערכי	דיון: האם שלטון החוק הוא מעל לחוק?
ה. ההיבט האישיותי בממד הקוגניטיבי	פעילות בקבוצות: הדגשת נושא חשיבות האחדות

2 לעיר דוד מגוון תוכניות המותאמות לגילים שונים לפי תוכנית הליכה של משרד החינוך להכרת הארץ ואהבת המולדת והדגשה על שילוב של אתרי מורשת, מוסדות שלטון ותרבות.

סיכום

מאמר זה מציג גישה לשינוי תפישתי המתבטא בהיפוך תפישתי-תודעתי וזווית הראייה בשאלת מקום הלמידה החוץ-כיתתית כחלק עיקרי ומהותי בסביבת הלמידה של דיסציפלינה כדוגמת תנ"ך. כלומר הלימוד העיקרי הוא בשטח, ואילו הלימוד המשלים מתקיים בכיתה. אימוץ גישה זו מכוונת את אנשי ההוראה לתכנון מחודש של ההוראה מתוך שאיפה להרחבת סביבת הלימוד. כדי להגיע למיצוי מיטבי של החיבור בין הלומד לבין תחום הדעת ראוי שהמורים והמחנכים לא יתייחסו עוד לסביבה החוץ-כיתתית רק כאמצעי להשלמת למידת תחום הדעת. אלא כמרחב העיקרי שבו הלמידה תבצע, וההשלמה - במסגרת 'כותלי הכיתה'. אין זה אומר בהכרח שיחול מעתה שינוי חד בהיקף הטוילים והסיוורים הלימודיים, אך מצופה לפחות שיתחולל שינוי תפישתי שהשלכותיו והשפעותיו תבואנה לידי ביטוי בגישה שונה ובתכנון מחודש של תהליכי למידת תחום הדעת. בעקבות זאת יחול שינוי חיובי ביחס ללמידה ובמימושה האיכותי. אנו מקווים שאימוץ גישה זו יחולל מפנה בתפישת ההוראה בכלל הנתפשת כלמידה במסגרת סגורה. תהליך הלמידה ביסודו לא נזקק מעולם להסתגר בד' אמות של חדרי לימוד. וזאת, משום שהמנעד משמש חלק מהותי במימוש הלמידה כלמידה מיטבית מבחינת החיבור בין הלומד לבין הנלמד.

נספח: דוגמות לפרסומים בנושא הדרכת סיורי תנ"ך בעלי מרכיבי למידה מגוונים
ארליך, ז"ח ושפנייר, י' (תשנ"ד-תשנ"ה). **מעבר אפק, אלקנה, מכון ארץ חפץ, אורות ישראל.**

גפני, י' (תשמ"ד). **בעקבות שמשון: סיור לימודי למורי כיתות ד-ט, תל אביב, החברה להגנת הטבע, בית ספר שדה שורק.**

ורגון, ש' (תשנ"ג-תשנ"ד). "ההיבט הגיאוגרפי וההיסטורי בלימוד המקרא בשיבות תיכוניות", **ניב המדרשה, כ"ד-כ"ה, 173-191.**

זהרונני, מ' (1983). **דרך ארץ: עם חי בנופיו, ירושלים, משרד הביטחון.**

פיינרמן, א' (תשנ"ח). קרב דוד וגלית בעמק האלה: עצות ממדריך למדריך, **על אתר, ג, 155-166.**

רוזנסון, י' (תשנ"ד). **תנ"ך בגישה משלבת: פרקי לימוד והוראה, ירושלים, משרד החינוך והתרבות, גף להכשרת עובדי הוראה, מכון מופ"ח.**

שפנייר, י' (תשנ"א). "ערכו החינוכי של הטויל", **טללי אורות, ג, 165-177.**

שפנייר, י' (תשס"א). "הסיוור המקראי". **דרך אפרתה, ט-י, 89-114.**

שפנייר, י' ורוזנסון, י' (תשס"ד). **מקורות ארץ: מורשת ישראל בשדה, ירושלים, איגוד המדרשות ליהדות וללימודי ארץ ישראל.**

מקורות

- אבישר, ע' (2000). **טוב לטייל בעד ארצנו**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- אוריון, נ' וגרטל, ג' (1996). **הוראה בסביבת הלימוד החוץ כיתתית**, ירושלים: משרד החינוך והתרבות, האגף לתוכניות לימודים.
- בן חור, י' ואחרים (תשנ"ו). **הטיול במערכת החינוך**, תל אביב: מכון מופ"ת.
- בן חור, י' ולוי, י' (תשנ"ח). **הסביבה הקרובה כמשאב לימודי חינוכי**, תל אביב: מכון מופ"ת.
- בן יוסף, ט' (2003). **ידיעת הארץ כתחום חינוכי בתרבות הציונית**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.
- בן-ישראל, א' (1999). **רעיון הטיול והתפתחותו**, בתוך: א' פלד (עורך), יובל למערכת החינוך בישראל (עמ' 269–282) ירושלים ותל אביב: משרד החינוך, התרבות והספורט וההוצאה לאור של משרד הביטחון.
- ברסלבי, י' (תשט"ז). **הידעת את הארץ: הגליל ועמקי הצפון**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בר, ר' ואחרים (1997). **מחוץ לחדר הכיתה: פעילויות שדה רב תחומיות**, ספר הדרכה והעשרה למורים ולמרכזי התחום בבית הספר, ירושלים: המרכז להוראת המדעים, האוניברסיטה העברית.
- גפני, י' (1998). **לטייל עם תנ"ך בארץ התנ"ך**, תל אביב: משרד החינוך.
- גרטל, ג' (2003). **הטיול הבית ספרי ומשמעויותיו בעיני מחנכים ותלמידים בשנים 1920–1980**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- ורגון, ש' (תשנ"ג–תשנ"ד). "ההיבט הגיאוגרפי וההיסטורי בלימוד המקרא בשיבות תיכוניות", **ניב המדרשה, כ"ד–כ"ה**, 173–191.
- כהן, ג' ושיש א' (תשע"א 2011). **הטיול ככלי חינוכי ערכי**, ירושלים: משרד החינוך.
- רביב, ד' ושדה, י' (2011). **בדרך ערך: מסע לגילוי הטיול כבעל ערך בדרך חינוכית** ייחודית: על שינוי בתפיסת הלמידה החוץ-כיתתית והשלכותיו על הכשרת מורים", **מופ"ת**, 45, 94–99.
- רייך, ר' (1995). **הזמנה לארכיאולוגיה**, תל אביב: דביר.

H e m d a ' a t

Editors

Dr. Esther Azulay
Dr. Yeshaya Ben-Pazi

HEMDAT HADAROM

P.O.B. 412, Netivot 80200, Tel. 08-9937666, Fax. 08-9945532
ISSN 0793-3994